

EL JOC DE PODER ENTRE SERTORI I POMPEU EN *HISPANIA*: LA DESTRUCCIÓ DE *VALENTIA* (75 A.C.)

JUAN ANTONIO MONTALBÁN CARMONA

SUECA, LA RIBERA BAIXA

Resum: Conseqüències de la guerra civil sertoriana en *Hispania*, amb especial deteniment en la campanya de l'any 75 a.C., la qual va significar la destrucció de la ciutat de *Valentia* per les tropes de Pompeu.

Introducció

Les marxes de Sila (88 a.C.) i Cinna (87 a.C.) sobre Roma significaren la primera intervenció directa del món militar en el govern civil. Al llarg del segle I a.C., tant Roma com les seues províncies foren l'escenari de guerres civils (anys: 82 a.C.; 49 a.C.; i 43 a.C.) en les quals els romans s'enfrontaren per primera vegada entre sí, recorrent a l'exèrcit per a fins polítics. Estem davant dels primers exèrcits personals o privats, un recurs iniciat pel dictador Sila.

No podem entendre aquests exèrcits personals com un contingent de mercenaris, doncs estaven formats per ciutadans romans, als quals compraven la seua lleialtat. Eren, en la seua majoria, camperols sense terra reclutats als cantons rurals d'Itàlia, esperant l'accés a terres a canvi de la seua lleialtat al camp de batalla¹. D'aquesta forma, Sila va arribar a formar un mínim de vint-i-tres legions (uns 120.000 soldats, aproximadament, sense comptar les tropes auxiliars).

---

¹ ROLDÁN HERVÁS, J. M., *El ejército romano de la República romana*, Madrid, 1996, pàg. 57.

Però aquesta reordenació de la terra per Sila no feu més que provocar un problema més per a la ja debilitada República romana. Com va dir Roldán Hervás: <<los métodos de Sila de asegurar la tierra para sus soldados tendrían un resultado desastroso, al hipotecar para el resto de la República el orden y la seguridad de Italia>>².

Durant la primera meitat del segle I a. C., les províncies hispanes es convertiran en un transcendental escenari de la política romana. Fins aleshores, l'interés romà en aquests territoris girava entorn als pobles autòctons i la seua dominació. No obstant, a partir d'aquest moment utilitzaran aquest espai com a un escenari més de la pugna de faccions per a la recerca del poder absolut a Roma³.

L'oposició del *popular* Sertori en *Hispania* (83 a.C – 72 a.C.) contra el govern senatorial de Sila no fou més que l'últim episodi d'una cruenta guerra civil començada anys enrere pel segon. Cal tindre en compte que Sertori no era hispà, sinó d'origen sabí, de forma que *Hispania* no fou més que un mitjà per aconseguir els seus propòsits⁴. Amb la guerra de Sertori, les províncies occidentals i, concretament, les dues Hispànies, entraren dintre de la crisi republicana⁵.

La revolta de Sertori en *Hispania*. L'inici del conflicte armat (període 83 a.C. – 76 a.C.)

En el retorn de Sila d'Orient i el consegüent "colp d'Estat", l'any 88 a.C., aquest va considerar necessari remodelar l'Estat, trobant indispensable la restauració del vell ordre tradicional, així com una sèrie de reformes amb el

---

² ROLDÁN HERVÁS, J. M., *El ejército romano...*, pàg. 57.

³ La Península Ibèrica oferia grans oportunitats logístiques, així com una gran quantitat de matèries primes, important per a qualsevol projecte (BARCELÓ, P.; FERRER, J. J., *Historia de la Hispania romana*, Madrid, 2007, pàg. 177).

⁴ ROLDÁN HERVÁS, J. M., *Historia Antigua de España (vol. I)*, UNED, Madrid, 2001, pàg. 273.

⁵ ROLDÁN HERVÁS, J. M., *La República romana (vol. I)*, Cátedra, Madrid, 1987, pàg. 514.

propòsit d'enfortir el senat amb homes de la seua confiança⁶. Amb el poder militar, es va autoproclamar dictador, procedint a l'eliminació de tots els seus rivals polítics, amb el que es va conèixer com "proscripcions" o "llistes d'enemics públics".

Sobre aquestes llistes, va escriure Apià:

<<Sila en persona, habiendo convocado en asamblea a los romanos, [...] terminó diciendo que llevaría al pueblo a un cambio provechoso, si le obedecían, pero que no libraría a ninguno de sus enemigos del peor castigo, antes bien se vengaría con toda su fuerza en los generale, cuestores, tribunos militares y en todos aquellos que habían cooperado de alguna forma con el resto de sus enemigos [...]. Nada más haber pronunciado estas palabras proscribió con la pena de muerte a cuarenta senadores y a unos mil seicientos caballeros. Parece que él fue el primero que expuso en una lista ública a los que castigó con la pena de muerte, y que estableció premios para los asesinos, recompensas para los delatores y castigos para los encubridores. Al poco tiempo fueron añadidos a la lista otros senadores. Algunos de ellos, cogido de improviso, perecieron allá donde fueron apresados [...]. Otros llevados en volandas ante Sila, fueron arrojados a sus pies; otros fueron arrastrados y pisoteados sin que ninguno de los espectadores levantara la voz [...]; otros sufrieron destierro, y a otros les fueron confiscadas sus propiedades. Contra aquellos que habían huido de la ciudad fueron despachados espías, que rastreaban todo y mataban a cuantos cogían>>⁷.

La primera gran amenaça del nou règim es va produir durant la revolta de Quint Sertori, un exiliat víctima de les proscripcions de Sila. Sertori, antic lloctinent de Gai Mari, qui havia sigut anomenat governador d'*Hispania Citerior*,

---

⁶ Amb aquest propòsit, va realitzar reformes que afectaren a magistratures i sacerdocis, a la vida provincial i als drets. Va elevar el nombre de senadors a sis-cents, duplicant els escons tradicionals amb oficials fidels a ell, de l'ordre eqüestre, en la seua majoria. No obstant, un major nombre de senadors "titelles" no foren suficients per a revitalitzar el senat, mostrant-se com un organisme inútil en mans del dictador (ROLDÁN HERVÁS, J. M., *Historia Antigua...*, pàg. 275.

⁷ APIÀ, *Guerras civiles I*, 95.

però amb la segona marxa sobre Roma de Sila, fou destituït i es va convertir en un personatge públic enemic. Per aquest motiu, el dictador va enviar un exèrcit a la Península Ibèrica. El lloctinent de Sertori, M. Livi Salinator, fou derrotat en combat, de forma que Sertori no va tindre altra opció que refugiar-se al nord d'Àfrica. Seria des d'ací, l'any 80 a.C., d'on Sertori partiria cap a la península novament, amb les forces renovades amb un contingent híbrid format per legionaris romans exiliats i tropes africanes. Des de Mauritània, va desembarcar en *Baelo* (Tarifa), donant inici a la guerra sertoriana i constituint-se com a l'últim focus de resistència al règim dictatorial de Sila⁸.

Sertori va establir un gran nombre d'aliances amb els diferents poblats indígenes, els quals, junt a la base d'exiliats romans i les tropes africanes, formaren el seu exèrcit rebel. En aquesta línia, són significatives les paraules de Plutarc:

<<Sertorio era admirado y querido por los indígenas, porque, por medio de las armas, formación y orden romanos, les había quitado aquel aspecto furioso y terrible, convirtiendo sus fuerzas de grandes cuadrillas de bandoleros, en un ejército... Pero principalmente lo que les ganó la voluntad fue lo que hizo con los jóvenes, reuniendo en Osca, ciudad populosa, a los hijos de los personajes más principales, y poniéndoles maestros de todas las ciencias y profesiones griegas y romanas, en realidad los tomaba como rehenes, pero en apariencia los instruía para que al llegar a la edad varonil, participasen del gobierno y de las magistraturas. Los padres, en tanto, estaban muy engalanados y vestidos de púrpura, y Sertorio pagaba por ellos los honorarios. Los examinaba por si mismo muchas veces, les distribuía permiso y les regalaba aquellos collares que los romanos yacieran con él, si este moría, a lo que los bárbaros llamaban consagración, al lado de los demás generales sólo se ponían algunos asistentes

---

⁸ ROLDÁN HERVÁS, J. M., *La República...*, pàg. 512.

y amigos, per a Sertorio lo seguían millares de hombres resueltos a hacer por él esta especie de consagración>>⁹.

En *Baelo* va derrotar al governador d'*Hispania Ulterior*, podent dirigir-se sense grans obstacles cap a la *Lusitania* (encara un territori salvatge, el qual amenaçava els interessos de la província d'*Ulterior*). C. Metel Pius fou anomenat nou governador de la província i enviat al capdavant de dues legions per frenar l'avanç de Sertori. No obstant, la seua incursió cap a terres lusitanes acabà de forma negativa per als interessos senatorials: Sertori, amb el coneixement del terreny i amb l'aliança de les tropes indígenes, va sotmetre a Metel. Tanmateix, en la part oriental, el lloctinent sertorià Luci Hirtuleu derrotava als governadors de la *Citerior* i de la *Narbonensis*. Sila havia subestimat a Sertori, i aquest havia donat un gran pas, dominant gran part de la península.

Amb Metel refugiat a *Corduva* (Còrdova) l'any 77 a.C., Sertori tenia via lliure a tot l'ample d'*Hispania*. Altre general sertorià, M. Perpenna, es va reunir amb Sertori amb les forces restants de l'exèrcit de M. Emili Lèpid (derrotat anteriorment per Pompeu). Sertori, amb el control de tota la província de la *Citerior*, es va dedicar a reordenar el territori, engrossint les seues tropes amb els pobles indígenes. Fins i tot va formar un nou senat i va anomenar magistrats amb els exiliats, arribant a entrenar als indígenes amb les tàctiques militars romanes, amb la creació de l'escola d'*Oscas* (Osca).

Davant els diversos fronts de guerra (Àsia Menor, Macedònia, etc.), els reforços esperats per Metel van tardar en arribar. Seria un jove Gneu Pompeu qui aconseguiria ser enviat en lloc dels cònsols a *Hispania*, gràcies a la intervenció del seu aliat en Roma, L. Marc Filip.

---

⁹ PLUTARC, *Sertorio*, 14.

L'arribada de Pompeu i el canvi del curs de la guerra (període 76 a.C. – 75 a. C.)

L'arribada de Pompeu a la península va permetre a Metel reprendre els enfrontaments. Sertori havia d'evitar un enfrontament decisiu, doncs seria desfavorable per als seus interessos si s'unien els exèrcits de Pompeu (al nord) amb els de Metel (en la *Ulterior*). Per aquest motiu, Sertori necessitava crear dos fronts de guerra. En la campanya de l'any 76 a.C., Sertori va enviar a Perpenna al territori entre l'Ebre i el Túria, amb la tasca de rebutjar a Pompeu; mentre que Hirtuleu, en la *Lusitania*, entretenia a Metel. En canvi, Sertori es va situar a l'interior, llest per a acudir a qualsevol dels dos fronts.

Per la seua banda, l'estratègia de Pompeu va consistir en avançar per la costa mediterrània, lliurant els punts enemics per poder avançar cap a l'interior. Va franquejar l'Ebre i va avançar cap al sud sense cap problema, tot i que seria aturat per Sertori, qui posaria en setge la ciutat de *Lauro* (Llíria?) per evitar que Pompeu avancés cap al quartell sertorià en *Valentia*. Després de derrotar a un destacament de Pompeu, la ciutat va haver d'entregar-se a Sertori, rebutjant a les tropes senatorials de nou a la zona de l'Ebre.

Tot i el fracàs de Pompeu a la costa mediterrània, a l'altre front Metel derrotava a Hirtuleu en *Italica* (Santinponce, Sevilla), trencant així el front occidental, un gran contratemps per a Sertori. Tot i això, l'any següent, el 75 a.C., l'estratègia no va variar gaire: continuava pensant que l'única forma de derrotar la causa senatorial era mantindre a l'enemic dividit en dos fronts. D'aquesta forma va poder mantindre ocupat a Metel, fins que en un segon combat decisiu aquest va derrotar completament l'exèrcit restant d'Hirtuleu. Així doncs, quedava lliure el camí de Metel per acudir en ajuda del front oriental. Això ajudaria al seu aliat Pompeu en derrotar l'altre exèrcit sertorià en la batalla del Túria. Una vegada derrotat l'exèrcit sertorià, els lloctinents de Sertori, guarnits rere els murs de Valentia, van ser incapaços de detindre a Pompeu, qui va massacrar i cremar la ciutat.

A continuació ens centrarem en els principals aspectes d'aquesta campanya de l'any 75 a.C., important per al devenir de la guerra i que va tindre com a protagonista les nostres terres.

La campanya de l'any 75 a.C.: La destrucció de Valentia

Com hem vist, amb la derrota d'Hirtuleu al front occidental Metel tenia via lliure per reunir-se amb l'exèrcit de Pompeu, i donar un colp definitiu al debilitat exèrcit sertorià, dividit en dos fronts: Sertori continuava en una zona més interior, mentre el seus altres generals, Perpenna i Herenni, es van refugiar en la ciutat de *Valentia*. Però aquests foren derrotats per Pompeu en la batalla del Túria, havent de retirar-se a la vall del Xúquer, on es van reagrupar les forces de Sertori.

Sobre aquesta batalla en *Valentia*, va escriure Plutarc:

<<[...] En esta guerra, que tomaba mil diferentes formas, ninguna cosa mortificó más a Pompeyo que la toma de *Lauron* por Sertorio, porque cuando creía que le tenía envuelto, y aún se jactaba de ello, se encontró repentinamente con que él era quien estaba cercado; y como, por tanto, temía el moverse, tuvo que dejar arder la ciudad a su presencia y antes sus mismos ojos. Más habiendo vencido junto a *Valentia*, a Herenio y Perpena, generales que habían acudido a unirse con Sertorio y militaban con él, les mató más de diez mil hombres.

Engreído con ete suceso, y deseoso de que Metelo no tuviese parte en la victoria, se dio prisa a ir en busca del mismo Sertorio. Alcanzóle junto al río Júcar al caer ya la tarde, y allí trabaron la batalla, temerosos de que sobreviniese Metelo, para pelear solo el uno, y el otro para pelear con uno sólo>>¹⁰.

---

¹⁰ PLUTARC, *Pompeyo*, 18-19.

A dia d'avui, a part de les fonts clàssiques, una eina important per a l'estudi d'aquest conflicte en *Valentia* ens l'ofereix l'arqueologia. Des de l'any 1987, les excavacions de l'Almoïna¹¹ han tret a la llum una gran quantitat de troballes claus per a una millor comprensió del devenir de la batalla front a les portes de la ciutat. La destrucció de la ciutat a mans de Pompeu es va donar després de la seua victòria en la batalla front a la ciutat, coneguda com a batalla del Túria, en la qual, com hem vist, va derrotar als generals Perpenna i Herenni, causant la mort de més de 10.000 homes, així com la mort del segon d'aquest generals.

Les restes de la "massacre" de la ciutat les trobem en l'angle sudest de l'Almoïna¹², trobant un total de catorze cossos esquarterat (menys un cos, la resta eren de soldats joves, entre els 17-22 anys d'edat)¹³, en meitat d'un fort nivell d'incendi entre el fòrum i les dos *tabernae*. Tanmateix, trobem diverses restes d'armes: umbons metàl·lics d'algun escut; fragments de *pilum* (s'ha trobat restes de *pilum* tan del tipus lleuger com del pesat); dos pendons; un ganivet; la queixera d'un casc; i una pedra rodona, segurament d'un projectil de *ballista*¹⁴.

Els umbons són possiblement d'origen lusità, lo qual no seria d'estranyar, tinguent en compte que l'exèrcit sertorià estava format en gran mesura per aquests pobles celtibers. Segons Alapont, Calvo i Ribera, podria ser la peça central d'un *scutum* ibèric, utilitzat per la infanteria pesada¹⁵. Aquesta mescla d'elements romans amb indígenes, és un exemple de lo que fou aquest

¹¹ Els 2.500 m² de recinte i els 4,5 m. de potencia estratigràfica de l'Almoïna, ens ha proporcionat una completa evolució de la zona monumental de la València romana. Per a més informació sobre *Valentia* i l'Almoïna, veure en aquesta mateixa revista: CENTELLES FULLANA, M^a. L., "La fundació de *Valentia*" [en línia]. *Clapir, joves Historiadors i Historiadores Valencians* [publicació seriada en línia]. Març 2013. <http://www.clapir.org/fundacio-valentia.html> [Consulta: 5/07/2013].

¹² En altres de la ciutat també han sorgit restes del nivell de destrucció, com indicis de cremació al carrer d'El Salvador (LLORENÇ ALAPONT, M.; CALVO GÁLVEZ, M.; RIBERA I LACOMBA, A., "La destrucció de València por Pompeyo (75 a.C.)". *Quaderns de difusió arqueològica*, 6, València, 2010, pp. 1-39, pàg. 28)

¹³ LLORENÇ ALAPONT, M.; CALVO GÁLVEZ, M.; RIBERA I LACOMBA, A., "La destrucció de...", pàg. 35.

¹⁴ *Ibidem*, pàg. 11.

¹⁵ *Ibidem*, pàg. 18.

conflicte, en el qual els exèrcits senatorials estaven formats per legionaris romans (tot i que cal matissar que, per exemple, Pompeu va fer bon ús de pobles ibers de la vall de l'Ebre com a tropes auxiliars); mentre que l'exèrcit de Sertori era, com ja hem dit, una hibridació d'elements romans, africans i hispans¹⁶.

Ens trobem davant d'un testimoni directe de la brutalitat i l'horror de la guerra social romana en la ciutat de *Valentia*. Un autèntic nivell de saqueig, destrucció i incendi. Els cossos que s'han trobat, presenten els membres dispersos, amb un gran nivell de violència: alguns d'ells decapitats i amb braços o cames amputades; altre cos presenta un empalament en vida¹⁷. Serà junt a aquestes restes humanes, on s'han trobat les restes armamentístiques mencionades, així com una gran quantitat de ceràmica (la majoria procedent de la Península Itàlica) i unes poques monedes¹⁸.

Restes d'armes romanes trobades a la ciutat de València. Alapont, Calvo i Ribera, pàg. 18.

¹⁶ *Ibidem*, pàg. 19.

¹⁷ *Ibidem*, pàg. 23.

¹⁸ De procedència itàlica, tanmateix com les restes de ceràmica. Cal destacar una d'aquestes monedes, un denari de l'any 77 a.C., doncs ens ha confirmat que les proves arqueològiques i els textos dels historiadors clàssics tenen una certa concordança (LLORENÇ ALAPONT, M.; CALVO GÁLVEZ, M.; RIBERA I LACOMBA, A., "La destrucció de...", pp. 14-15 i 35).

Projectil de *ballista* trobat a València. Alapont, Calvo i Ribera, pàg. 17.

Les fonts històriques ens parlen de la destrucció de la ciutat l'any 75 a.C. per Pompeu, com a conseqüència de la derrota en la batalla del Túria de les tropes sertorianes. Aquest suposat nivell de destrucció estudiat en l'Almoina ha donat una cronologia del primer quart del segle I a.C., d'entre els anys 80-70 a.C.¹⁹

Com van indicar Alapont, Calvo i Ribera: <<los individuos muertos en *Valentia* como consecuencia de la victoria de Pompeyo en la batalla del Turia no fallecieron combatiendo. La forma y tipo de lesiones indican que estas se produjeron sin que las víctimas pudiera ejercer ninguna clase de respuesta o defensa. [...] Las mutilaciones y torturas realizadas no eran casuales sino con la intención de crear un verdadero escenario de horror. Los soldados de Sertorio, una vez vencidos y apresados, fueron mutilados y sacrificados en un acto de punición y escarmiento público, coercitivo y ejemplificante. Muy probablemente, un grupo seleccionado de entre los prisioneros derrotados quizás atendiendo a su rango, fueron conducidos a los espacios públicos y céntricos de la ciudad para exhibirlos frente a sus habitantes rebeldes y ser cruelmente torturados y

¹⁹ LLORENÇ ALAPONT, M.; CALVO GÁLVEZ, M.; RIBERA I LACOMBA, A., "La destrucción de...", pàg. 16.

ejecutados con el fin de atemorizar a los vivos utilizando a los muertos, tras lo cual, y como castigo final, la ciudad se redujo a cenizas>>²⁰.

Abans de que l'exèrcit senatorial poguera reunificar-se, Sertori va atacar l'exèrcit pompejà, a prop de l'actual Alzira, en la batalla de *Sucro*, la qual es va decidir, malgrat l'estratègia d'aquest, a favor dels segons, gràcies a l'arribada a temps de Metel amb el seu exèrcit.

El front es va desplaçar cap al nord, a la ciutat de *Segontia* (Sigüenza), on els dos exèrcits, ja unificats, es van tornar a enfrontar, cobrant-se una nova derrota per a la causa rebel. Sertori i Perpenna fugiren en aquesta ocasió a *Saguntum*. L'estratègia de Pompeu i Metel fou tornar a dividir les seues forces. Sertori va decidir anar en persecució del primer, tot i que en cap moment es va decidir a establir cap enfrontament directe. Finalment, Sertori es va retirar cap a *Clunia*, on va acudir ràpidament Pompeu a posar en setge la ciutat. Sertori no va tindre més opció que refugiar-se en un dels seus últims bastions, la terra dels vascons, per a passar l'hivern i ordenar la llista –ja curta- de possessions i de tropes, sense perdre mai de vista la zona de la vall de l'Ebre, important estratègicament per a ell, doncs dominava el pas cap al sud.

Aquesta campanya va acabar amb un gran avantatge per a les tropes senatorials. Tot i això, Sertori no es va rendir, de forma que la guerra amenaçava en allargar-se de forma indefinida: Pompeu envià una carta al senat romà, exigint més recursos per acabar la guerra el més aviat possible; per la seua part, Sertori va intentar establir un pacte amb el rei Mitridates IV del Pont, enemic de Roma, tot i que ja seria massa tard per a la seua causa.

---

²⁰ *Ibidem*, pp. 26-27.

El final de la guerra: La derrota sertoriana i l'ascens de Gneu Pompeu

L'any 74 a.C., els dos procònsols, Pompeu i Metel acabarien amb la resistència enemiga. En dos fronts, van atacar els punts enemics, fent notar la superioritat logística romana front a la indígena. Tan sols unes poques ciutats de l'Ebre quedaven fidels a Sertori, entre desercions i conjuracions. Sertori va tractar de tallar els abandons amb mesures de càstig molt cruels, la qual cosa va ocasionar la pèrdua de respecte per part dels seus subordinats, provocant irremediablement el seu assassinat l'any 72 a.C., per mitjà d'un complot organitzat pel seu lloctinent Perpenna²¹. Aquest mateix any, ja amb la guerra acabada, Pompeu va aniquilar la resta de l'exèrcit sertorià, baix el comandament del traïdor Perpenna.

Pompeu va establir en *Hispania* uns forts llaços de clientela gràcies a la repartició de terres entre els seus seguidors, així com la concessió de la ciutadania romana a tots aquells pobles indígenes que l'havien ajudat com a *auxilia* de les legions en les seues batalles hispanes. Cal tindre en compte que ens trobem en una regió (la vall de l'Ebre i la costa mediterrània) amb un fort procés de romanització, anterior al conflicte sertorià, de forma que en aquests territoris les mesures de Pompeu encara foren més generoses.

Conclusió

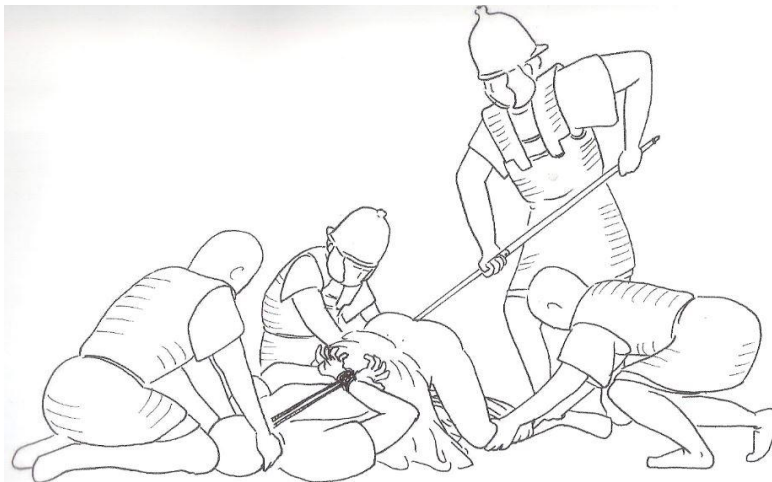
La destrucció de *Valentia* fou un succés més de la llarga crisi en la qual la República romana estava immersa²². En les guerres civils trobem una gran quantitat d'exemples de destruccions, saquejos, matances, etc. Allò que va succeir amb la destrucció de *Valentia*, no fou més que un exemple de la

²¹ DD.AA., *Historia antigua de Grecia y Roma*, València, 2005, pàg. 406.

²² LLORENÇ ALAPONT, M.; CALVO GÁLVEZ, M.; RIBERA I LACOMBA, A., "La destrucción de...", pàg.

dinàmica del moment, on moltes altres ciutats revoltades, tant itàliques com provincials, van sofrir el mateix destí que la nostra ciutat.

Sertori mai fou guanyat en combat, derrotant a tots els seus enemics, tot i que va influir en la seua causa la fràgil competència dels seus aliats, derrotats en diverses ocasions. Així trobem la derrota de Perpenna i Herenni a *Valentia*, l'any 75 a.C., derrotats per Pompeu. Molts altres nuclis urbans hispans foren destruïts en aquesta guerra civil. Va significar l'últim renàixer de la cultura indígena, que amb la derrota de Sertori fou ràpidament substituïda - generalment, en contra de la voluntat indígena- per la cultura romana²³.

Reconstrucció de l'empalament del soldat d'edat més avançada. Alapont, Calvo i Ribera, pàg. 24.

Restes d'un soldat sertorià esquarterat de cames i braços (Esquerra). Reconstrucció de la primera imatge (Dreta).

²³ *Ibidem*, pàg. 34.

Bibliografia:

- ROLDÁN HERVÁS, J. M., *La República romana (vol. I)*, Cátedra, Madrid, 1987.
- RODRÍGUEZ NEILA, J. F., *Los Gracos y el comienzo de las guerras civiles*, Akal, col. "Historia del Mundo Antiguo", 42, Torrejón de Ardoz, 1990.
- GONZÁLES ROMÁN, C., *La República tardía: cesarianos y pompeyanos*, Akal, col. "Historia del Mundo Antiguo", 44, Torrejón de Ardoz, 1990.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M., *El ejército de la República romana*, Madrid, 1996.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M., *Historia antigua de España (vol. I)*, UNED, Madrid, 2001.
- DD.AA., *Historia antigua de Grecia y Roma*, València, 2005.
- BARCELÓ, P.; FERRER J. J., *Historia de la Hispania romana*, Madrid, 2007.
- ESCRIVÀ CHOVER, I., RIBERA I LACOMBA, A., VIOQUE HELLÍN, J., *Guia del centre arqueològic de l'Almoina*, València, 2010.
- LLORENÇ ALAPONT, M.; CALVO GÁLVEZ, M.; RIBERA I LACOMBA, A., "La destrucción de Valencia por Pompeyo (75 a.C.)". *Quaderns de difusió arqueològica*, 6, València, 2010, pp. 1-39.
- CENTELLES FULLANA, M^a. L., "La fundació de *Valentia*" [en línia]. *Clapir, joves Historiadors i Historiadors Valencians* [publicació seriada en línia]. Març 2013. <http://www.clapir.org/fundacio-valentia.html> [Consulta: 12/07/2013].

Fonts clàssiques:

- Apià, *Guerras civiles I*, 95.
- Plutarc, *Sertorio*, 14.
- Plutarc, *Pompeyo*, 18-19.